

LUCIDA

INTERVALLA

PRILOZI ODELJENJA ZA
KLASIČNE NAUKE

31
(1/2005)

FILOZOFSKI FAKULTET
U BEOGRADU
2006

Boris Pendelj

Sme li govornik da iskaže bes i prezir?

Apstrakt: U *Raspravama u Tuskulu* Ciceron odbija postojanje opravdanog razloga za gnevno raspoloženje, ali govorniku dopušta da simulira takvo osećanje, dok u spisu *De oratore* govorniku preporučuje ne samo ispoljavanje takvih emocija nego i njihovo pobuđivanje kod publike.

Ključne reči: *De oratore*, *Tusculanae disputationes*, gnev, bes, uverljivost.

Ako se uzme u obzir mišljenje, opšteprihvaćeno u antici, da su govornikove osnovne dužnosti *docere*, *conciliare* i *permovere*,¹ onda se u okviru svake od tih dužnosti otvara pitanje uverljivosti. Među sredstvima kojima se uverljivost postiže jeste nivo emotivnosti koji govornik ispoljava ili pokušava da izazove, bilo da se obraća slušaocima ili čitaocima. Jedna od važnijih emocija koju govornik treba da ispolji ili prikrije jeste bes. Ogorčenje, gnev i bes nezaobilazna su tema u grčkoj književnosti, od Homerovih epova do tragedija, kao i u filozofiji, kod Platona, Aristotela, peripatetičara, stoičara, epikurejaca, i neke su od emocija kojima se Ciceron bavi u spisima *O govorniku* i *Rasprave u Tuskulu*.² Najvažniji Ciceronov retorski spis, poput filozofskih dela napisan u obliku dijaloga, sa spomenutim filozofskim ne povezuje samo jedna od tema, tretman emocija³, nego i filozofski pristup proučavanju retorike,⁴ tako da on ne predstavlja samo priručnik za govornike.⁵ Valja napomenuti da je u ovom spisu kao i u Aristotelovoj *Retorici* od svih emocija najviše prostora posvećeno upravo besu. S druge strane, spis *Rasprave u Tuskulu* krase

¹ Tu teoriju detaljno je razradio Ciceron: *De Or.* 2.115, 128, 310; 3.104; *Or.* 69; *Brut.* 185, 276; *Opt. gen.* 1.3. Vidi F. Solmsen, »Aristotle and Cicero on the Orator's Playing upon the Feelings«, *Classical Philology* 33 (1938), 390–404, ovde 399–400.

² O besu, tj. o potrebi da se on u svakom trenutku obuzda, Ciceron piše u *Q. fr.* 1.1.38.

³ U ovom spisu kao i u Aristotelovoj *Retorici* od svih emocija najviše prostora posvećeno je besu.

⁴ Na uobličavanje ovoga spisa značajno je uticala Ciceronova opčinjenost filozofijom i grčkom kulturom uopšte.

⁵ Gary Remer, »Political Oratory and Conversation: Cicero versus Deliberative Democracy«, *Political Theory* 27 (Feb. 1999), 39–64.

neke osobine Ciceronove retorske kompozicije: argumentacija, stavljanje akcenta na uvodne i zaključne delove izlaganja⁶, a učesnici u razgovoru povremeno podsećaju na aktere sudskog spora. Ovaj spis razlikuje se od njegovih ostalih filozofskih dela i po tome što je namenjen širokoj publici a ne samo uskom krugu stručnih ljudi. Stoga se Ciceron potrudio da iz tog njegovog spisa u mnogo većoj meri progovori besednik.

Na osnovu razmišljanja o gnevu i besu iznetih u navedenim delima pokušaću da utvrdim da li je, prema Ciceronu, govorniku dozvoljeno ispoljavanje ovih emocija, odnosno da li i ih on sam sme predložiti ili nametnuti publici. Takođe, razmotriću koliko se stavovi o tim emocijama podudaraju a koliko razlikuju u retorskom i filozofskom spisu.⁷

Teme *Rasprava u Tuskulu* jesu smrt, bol tela i duše, duševni nemiri i isticanje vrline kao preduslova za srećan život. Nakon treće knjige, koja je posvećena razmatranju duševne patnje, u četvrtoj se raspravlja o duševnim nemirima. U toj knjizi u skladu sa stoičkom teorijom⁸ Ciceron odbija afekte i strasti⁹, a pogotovo gnev¹⁰, za koji kaže da, kao i pijanstvo ili ludilo, nije neophodan za ispoljavanje hrabrosti.¹¹ Takođe, bes kao i ostale emocije nisu neophodni za odlučno, pravično i delotvorno postupanje, a gnevan čovek budući da je u poremećenom stanju ne može da rezonuje niti da deluje kao zdrava ličnost. Iz ovakvog generalnog stava proizlazi da i govornik treba da bude uzdržan, ali mu ipak dopušta da bude kontrolisano besan.

Prvo ću navesti nekoliko mesta gde Ciceron iznosi uopštene stavove:

Gnev je početak ludila.

An est quicquam similis insaniae quam ira? quam bene Ennius¹² initium dixit insaniae. (4.52)

⁶ *De Or.* 2.313–332.

⁷ Spis *O idealnom govorniku* napisan je 55, a spis *Rasprave u Tuskulu* 45. godine.

⁸ Zastupanje stavova stoičara je nekonzistentno i retorski obojeno pre nego razložno, ali su ključni argumenti sasvim jasno predloženi (Margaret Graver, *Cicero on the Emotions*, Chicago–London 2002).

⁹ Strasti nastaju iz zabluda (4.57).

¹⁰ Gnev, razjarenost i mržnja po stoičarima nastaju iz žudnje (4.16).

¹¹ 4.50–53.

¹² Ciceron u tom spisu često citira rimske pesnike. Poreklo pak ovih Enijevih reči nije poznato.

Boris Pendelj

Gnev je ludilo dok god uznemirava dušu.

Ira vero, quae quam diu perturbat animum, dubitationem insaniae non habet. (4.77)

Gnev je neprirodan i suprotan razumu.

Ubi sunt ergo isti,¹³ qui iracundiam utilem dicunt – potest utilis esse insania? – aut naturalem? an quicquam est secundum naturam, quod fit repugnante ratione? (4.79)

Mudar čovek ne može da bude obuzet emocijama pa ni gnevom.

Libidinosum igitur et iracundum et anxium et timidum censemus esse sapientem? (4.57)

Za razliku od stavova koji se odnose na sve ljude, pa čak i na mudrace, oni koji se odnose na govornika donekle su drugačiji. Govorniku je dopušteno da se pretvara da je gnevan; ali on ne može biti gnevan stvarno, jer se bavi događajima ili pitanjima koja su okončana.

Oratorem vero irasci minime decet, simulare non dedecet. An tibi irasci tum videmur, cum quid in causis acrius et vehementius dicimus? Quid? Cum iam rebus transactis et praeteritis orationes scribimus, num irati scribimus? (4.55)¹⁴

Ovaj stav možda ima suviše uopšten smisao, budući da se npr. ne pravi nikakva razlika između sudskog i političkog govora, a ne postavlja se ni pitanje da li govornik zastupa stranku ili govori u svoje ime. Takođe, ovde je reč samo o govoru koji se bavi minulim događajima, a ako se uzmu u obzir npr. Ciceronove Filipike, teško se može reći da tema tih govora nije bila aktuelna.¹⁵

U nastavku istog odeljka ne samo što dopušta simuliranje besa nego ističe da pravi govornik to veštije radi čak i od glumca.

...aguntur ista praeclare, et ab oratore quidem melius, si modo est orator, quam ab ullo histrione, sed aguntur leniter et mente tranquilla. (4.55)

O spoljašnjim senzacijama, odnosno o potrebi da govornik poseduje neke osobine srodne glumačkim, sličan stav iznosi Ciceron i u spisu *O govorniku*:

¹³ Odnosi se na peripatetičare, vidi 4.43.

¹⁴ Ciceron sugerise da je u svojim Katilinarima fingirao bes. O tome uz ispoljavanje lažne skromnosti: *Nescio, ecquid ipsi nos fortiter in re p. fecerimus: si quid fecimus, certe irati non fecimus (4.52).*

¹⁵ Sa ovakvim stavom, a pogotovu sa prvom rečenicom, verovatno bi se složio Plinije Mlađi (*Ep.* 1.20), koji smatra da izgovorena beseda u pisanoj verziji može da bude lošija ali, isto tako, citirajući baš Ciceronov odlomak iz govora protiv Vera, da najbolji napisani pa čak i fingirani govor može da obiluje govorničkim figurama koje zvuče kao da su improvizirane. Ako je i po Pliniju očigledno uverljivost najvažnija osobina napisanog govora, on sigurno ne bi branio govorniku da i u pisanoj verziji simulira bes.

Sed haec adiuvant in oratore: lenitas vocis, vultus pudor[is significatio], verborum comitas; si quid persequare acrius, ut invitus et coactus facere videare. (2.182)

Dok se u prvoj rečenici (4.45) od govornika i pri simuliranju besa očekuje pribranost, u drugoj (2.182) se od njega zahteva da pokaže kako bes ispoljava nerado i samo u krajnjoj nuždi. U *Raspravama* poslednji argument ne bi bio validan jer ni takav način ispoljavanja besa nije opravdan budući da se od govornika očekuje da povremeno ispoljava samoobuzdavanje odnosno samokontrolu, te kada je besan, ne treba da napada nego da sačeka da bes prođe ili da ga zanemari.

His aut subtrahendi sunt ei, in quos impetum conantur facere, dum se ipsi conligant... aut rogandi orandique sunt, ut, si quam habent ulciscendi vim, differant in tempus aliud, dum deferrescat ira. (4.78)¹⁶

U drugoj knjizi spisa *O govorniku* Ciceron razmišlja donekle drugačije, jer se u velikoj meri priklanja stavovima peripatetičara po kojima su emocije prirodne a njihovo ispoljavanje korisno za javne ličnosti. U odlomku u kome se bavi emocijama govornika, ali i publike (2.182–216), posebnu pažnju posvećuje gnevu i mržnji.

Gnev i mržnju Ciceron svrstava među desetak vrsta emocija koje treba izazvati kod sudija kao i kod slušalaca kojima se govornik obraća.

Iam quoniam haec fere maxime sunt in iudicum animis aut, quicumque illi erunt, apud quos agemus, oratione molienda, amor odium iracundia, invidia misericordia, spes laetitia, timor molestia. (2.206)

O važnosti pobuđivanja emocija Ciceron piše i u spisu *Orator* gde, između ostalog, kaže da ne postoji način da se osećanja slušalaca raspale ili umire, kojim se on u svojim govorima nije poslužio.¹⁷

U govorima u kojima se na sudijska osećanja ne može uticati silovitim podsticanjem treba ispoljavati ljubaznost i blagost, a izbegavati naprasitost i svadljivost:

Facilitatis, liberalitatis, mansuetudinis, pietatis, grati animi, non appetentis, non avidi signa proferre perutile est; eaque omnia, quae proborum, demissorum, non acrium, non pertinacium, non litigiosorum, non acerborum sunt, valde benevolentiam conciliant abalienantque ab eis, in quibus haec non sunt. (2.182)
Sed genus hoc totum orationis in eis causis excellit, in quibus minus potes inflammari animus iudicis acri et vehementi quadam incitatione. (2.183)

¹⁶ Ovaj stav je u skladu sa 4.55.

¹⁷ *Or.* 132.

Ovakav ton primereniji je u odbrambenim govorima. Njime se naglašava pomirljivost, skromnost i poštenje, a stiče blagonaklonost.

Drugom pak vrstom govora, koju treba primenjivati u teškim, neizvesnim i izuzetno važnim parnicama, snažnije se pobuđuju osećanja sudija, između ostalog mržnja, zavist ili odbojnost. Takvim se dakle govorima direktnije i smelije oblikuje svest sudija odnosno slušalaca i nameću emocije.

sic equidem cum adgredior in ancipiti causa et gravi ad animos iudicum pertractandos, omni mente in ea cogitatione curaue versor, ut odorere, quam sagacissime possim, quid sentiant, quid existiment, quid expectent, quid velint, quo deduci oratione facillime posse videantur. (2.186)

U vezi sa ovom vrstom govora u članku o Ciceronovom govorništvu M. L. Clarke¹⁸ posebno ističe njegovu emocionalnu snagu, i kao primer veštog pobuđivanja emocija prvo spominje upravo izazivanje besa i odvratnosti prema protivniku upotrebom nesvakidašnjeg i jedinstvenog rečnika uvreda kojima zasipa svoje protivnike (Pizon, Gabinije, Vatinije, Antonije) da bi oslikao njihovu poročnost i pokvarenost.

Govornik mora da nauči da izazove mržnju prema protivniku ali i da je otkloni sa sebe kao i sa onih koji ga podržavaju.

atque eisdem his ex locis et in alios odium struere discemus et a nobis ac nostris demovere... eademque haec genera sunt tractanda in iracundia vel excitanda vel sedanda. (2. 208)

Zatim objašnjava da se mržnja izaziva tako što se preuveličava čin koji je za publiku poguban ili nepogodan, a osećanja bliska mržnji kada se preuveliča čin usmeren na poštene, nevine građane kao i na državu uopšte.

nam si, quod ipsis, qui audiunt perniciosum aut inutile sit, id factum augeas, odium creatur; sin, quod aut in bonos viros aut in eos, quos minime quisque debuerit, aut in rem publicam, tum excitatur, si non tam acerbum odium, tamen aut invidiae aut odi non dissimilis offensio. (2. 208)

Ako se prethodni odlomak protumači kao Ciceronov stav da govornik sme donekle i da manipuliše osećanjima slušalaca tako što svesno utiče na promenu njihovog raspoloženja, a sve to mogu da potvrde i njegove nimalo skromno iskazane i već spomenute reči iz spisa *Orator*, postavlja se pitanje koliko je iskren kada naglašava potrebu da govornik bude iskren i da se ne uzdržava od ispoljavanja sopstvenih emocija.

O potrebi da se otvoreno i bez pretvaranja pokažu emocije takođe

¹⁸ »Ciceronian Oratory«, *Greece & Rome* 14 (1945), 75–81.

raspravlja u istoj knjizi spisa *O govorniku*. Naime, poželjno je da govornik bude iskren jer samo u tom slučaju može da mu se veruje; isto tako, govornik će kod slušalaca najlakše pobuditi one emocije kojima je i sam obuzet.

Neque fieri potest ut doleat is, qui audit, ut oderit, ut invidet, ut pertimescat aliquid, ut ad fletum misericordiamque deducatur, nisi omnes illi motus, quos orator adhibere volet iudici, in ipso oratore impressi esse atque inusti videbuntur. (2.189)

Potom od govornika očekuje da besni, mrzi, da se tokom govora raspali i da na taj način kod slušalaca izazove slična osećanja.

Non me hercule unquam apud iudices [aut] dolorem aut misericordiam aut invidiam aut odium dicendo excitare volui quin ipse in commovendis iudicibus eis ipsis sensibus, ad quos illos adducere vellem, permoverer; neque est enim facile perficere ut irascatur ei, cui tu velis, iudex, si tu ipse id lente ferre videare; neque ut oderit eum, quem tu velis, nisi te ipsum flagrantem odio ante viderit. (2.189-190)

Bes, tugu i ostala osećanja sada po Ciceronu nameću misli i same teme o kojima se raspravlja tako da ovde odbacuje potrebu da se govornik pretvara ili da laže.

Ac, ne hoc forte magnum ac mirabile esse videatur hominem totiens irasci, totiens dolere, totiens omni motu animi concitari, praesertim in rebus alienis, magna vis est earum sententiarum atque eorum locorum, quos agas tractesque dicendo, nihil ut opus sit simulatione et fallaciis. (2.191)

Stavovi izneti u poslednjim navedenim odeljcima donekle su u koliziji sa onima iznetim u *Raspravama* gde kaže da govorniku ne samo da je dopušteno da se pretvara da je besan, nego je poželjno da to radi uverljivije čak i od glumaca (4.55).

U nastavku ide još dalje i kaže da je u besedništvu, kao i u poeziji, poželjno ispoljiti žar pa čak i nadahnuuto ludilo.¹⁹

Saepe enim audiivi poetam bonum neminem – id quod a Democrito et Platone in scriptis relictum esse dicunt – sine inflammatione animorum exsistere posse et sine quodam adflatu quasi furoris. (2.194)²⁰

Iskrenošću, saosećanjem i ispoljavanjem emocija stiče se poverenje i na taj način se može prizvati i nametnuti željena emotivna reakcija slušalaca.

¹⁹ U prethodnom odeljku (2.193) slično govori i o Pakuviju. Dok u ovom delu priznaje postojanje stvaralačkog ludila besa i o tome afirmativno piše, u *Raspravama* citira stihove iz Akcijevog *Atreja* i zaključuje da ih pisac nije napisao u gnevu (4.55). Uz još jedan citat iz navedene tragedije o gnevu govori kao o vrsti ludila (4.77).

²⁰ Upor. *Div.* 1.80.

Boris Pendelj

Quibus omnibus verbis, quae a me tum sunt habita, si dolor afuisset meus, non modo non miserabilis, sed etiam inridenda fuisset oratio mea. (2.196)

Stoga je izuzetno važno znati besneti, tugovati i plakati i takva osećanja ne treba kriti.

Quam ob rem hoc vos doceo, Sulpici, bonus ego videlicet atque eruditus magister, ut in dicendo irasci, ut dolere, ut flere possitis. (2.196)

Pored samih Ciceronovih govora i ove reči mogu da potvrde primedbu da je stvaranje dramatične situacije u sudnici Ciceronov *trade mark*²¹ i da je u takvim okolnostima on redovno protagonista, bilo da nastupa kao senator ili konzul, moralista, optimat ili popular, onaj ko pokreće ili ko potresa.

Poslednja dva citata nisu u skladu sa razmišljanjima iznetim u *Raspravama* po kojima pravog govornika odlikuje veština pretvaranja (4.55), koju opet u maločas navedenom odeljku *De Or.* 2.189 ne smatra prestižnom osobinom.

Dok u drugoj knjizi spisa *De oratore*, kao što se vidi iz nekoliko navedenih primera, ističe važnost spontanog i neposrednog izražavanja emocija, pa tako i besa i gneva, u trećoj knjizi istoga dela (3.205) među figure misli ubraja i razuzdanost (*effrenatio*) i bes (*iracundia*)²² i tako ističe važnost svesnog ispoljavanja i izazivanja emocija.

Ako se nakon navedenih odlomaka iz retorskog spisa vratimo na osnovne dužnosti koje se postavljaju pred govornika složićemo se da kod Cicerona, za razliku od Aristotela, potreba da se utiče na emocije slušalaca (*permovere*) dominira u odnosu na preostale dve dužnosti (*docere, conciliare*),²³ a sticanje naklonosti u odnosu na verodostojno iznošenje činjenica i uverenja.²⁴

Kako su se Ciceronovi teorijski stavovi, pa tako i njegov odnos prema besu i gnevu, ispoljavali u praksi moguće je proveriti u njegovim govo-

²¹ Harold Gotoff, »Oratory: The Art of Illusion«, *Harvard Studies in Classical Philology* 95 (1993), 289–313.

²² Bes, odnosno fingiranje besa, i Kvintilijan (9.2.26) svrstava među figure misli.

²³ *De Or.* 2.310. Za razliku od uobičajenog mišljenja da emocije publike treba pobuditi u uvodnom i završnom delu govora Ciceron smatra da je to korisno činiti tokom čitavog govora barem kroz digresije.

²⁴ Michele Zerba, »Love, Envy and Pantomimic Morality in Cicero's "De oratore"«, *Classical Philology* 97 (2002), 299–321.

rima. Leksika kojom se Ciceron služi u drugoj Filipici opisujući svoga protivnika navodi na zaključak da je neuporedivo više na umu imao svoj spis o idealnom govorniku nego filozofski spis u kome, doduše, dopušta govorniku da se pretvara da je besan, ali da pri tome ostane miran i pribran (4.78). Ostaje otvoreno pitanje koliko je govornik zaista bio besan a koliko je želeo da ostavi takav utisak, ako se uzmu u obzir okolnosti u kojima je taj govor pisan i kada je objavljen, a posebno poslednja citirana rečenica iz spisa *O govorniku* (2.196).

Najzad, budući da je poznato da je Ciceron prvo napisao spis *O govorniku*, desetak godina kasnije *Rasprave u Tuskulu*, a samo godinu ili dve docnije govore protiv Antonija, može se zaključiti da je u delu u kome se ne bavi govorništvom u užem smislu bio priklonjeniji stavu da govornik gnev i bes ne treba da ispoljava, dok u delu u kome se striktno bavi retorskom teorijom kao i u govorima u kojima štiti sopstvene interese smatra da te emocije ne treba prikrivati i da ih treba nametnuti²⁵ i sudijama i publici.

Summary

Accepting the opinion that the convincing force of a speech can be influenced by an expressive level of the emotion, I tried to check Cicero's attitude towards the expression of emotions, based on his two differently styled works. One of the topics of his rhetorical work *De Oratore* and his philosophical *Tusculanae Disputationes* is the treatment of emotions. Cicero had no consistent opinion on rage and scorn, to which he dedicated the most attention in both works. In *Tusculanae*, a work influenced by stoic ideas, he claims that these feelings were essentially strange to the human being; he considers anger unnatural and even a symptom of insanity. Still, Cicero allowed the orator to simulate rage. In *De Oratore* he claims that sincerity is all-important for gaining attention from the audience. From this point of view, to express and even induce rage and scorn becomes legitimate and indeed desirable. If we take into account Cicero's speeches—especially the *Philippics*, where he not only defended certain political ideas but also fought for life,—it becomes all the more obvious that impassibility belongs to his philosophical beliefs without being part of his rhetorical theory or practical attitudes.

²⁵ Gotoff smatra da Ciceronu nije strana sklonost da iskrene istinu i ako mu ona ide u prilog u slučaju da ima delotvorniju strategiju, jer mu je cilj da stvaranjem iluzije njegov govor bude ubedljiv u određenom trenutku ili situaciji.

Sadržaj sveske 31 (1/2005)

BORIS PENDELJ Sme li govornik da iskaže bes i prezir?	5
DRAGANA DIMITRIJEVIĆ Portret Publija Klodija u Ciceronovoj besedi <i>Pro Sestio</i>	13
JELENA SAVIĆ, MILICA KISIĆ, NOEL PUTNIK Tri Ciceronova pisma Atiku	31
NOEL PUTNIK Upotreba grčkog jezika u Ciceronovim pismima Atiku	53
MILICA KISIĆ Ego tecum tamquam mecum loquor (Cic. <i>Att.</i> VIII.14): O jeziku Ciceronove prepiske sa Atikom	66
JELENA SAVIĆ Zašto <i>Teucrís</i> (Cic. <i>Att.</i> I.12–14)?	73